

משך התנועות בעברית: תיאורים ותאוריות מהירונמוס עד ריה"ל לאור הפולמוס הדתי

שני פולמוסים גדולים הפְּרו את הבלשנות העברית כבר מראשיתה. הפולמוס עם הקראים הכריח את רס"ג לעסוק במחקר הלשון: הוא טרח למצוא כללי תחביר וסגנון אשר יוכלו לשמש נשק נגד פירושיהם והשקפותיהם של הקראים ואף פיתח תאוריה לקסיקולוגית המסוגלת לישב את הסתירות שהעלו בין התורה שבכתב לבין התורה שבעל פה;¹ בחיבורו על המילים היחידאיות במקרא, ניסה להראות שאפילו לשונם של חז"ל קדומה ושהיא נחוצה לפרשנות המקרא.²

הפולמוס האחר הוא הפולמוס עם המוסלמים. בחלקו היה זה פולמוס נגד השקפת ה"ערבייה".³ היהודים התאמצו להראות שהשפה העברית עשירה באוצרות מילותיה והגאיה לא פחות מן הערבית. כבר במאה התשיעית או העשירית גילה יצחק ישראלי במסורת הקריאה הטברנית אלופון נחצי נדיר של הדל"ת הרפה וזהו ה"צ'אד" ול"ט'א" של הערבית ועל כן טען "כי יש בלשון העבריים אצל הטבריים ה"ט'א והצ'אד".⁴ יש להניח שטענה זו מכוונת נגד ההתפארות הידועה של הערבים

* מאמר זה מבוסס על הרצאתי "תאוריות של משך התנועות בימי הביניים", במכון ללימודים מתקדמים בכ"ז בסיוון תשנ"ה (26 ביוני 1995), ביום העיון של קבוצת המחקר "חכמת הלשון העברית וספרותה" בראשותו של פרופ' ד' טנא ו"ל. אני אסיר תודה לו על ההזדמנות ללמוד ממנו ומשאר חברי הקבוצה. כן אני מודה לא' ממן ולא' גולדנברג על מאמציהם לשפר את סגנון המאמר ואחרונה אחרונה חביבה – לבתי שיינדי על כדיקותיה הנאמנות של כחכי היד העבריים והערביים של "הכוזרי" במכון לתצלומי כתבי יד.

1. ראה R. C. Steiner, "Saadia vs. Rashi: On the Shift from Meaning-Maximalism to Meaning-Minimalism in Medieval Biblical Lexicology", *Jewish Quarterly Review*, 88 (1998), pp. 220-222
2. ראה נ' אלוני, "הקדמת רב סעדיה גאון לספרו 'שבעים מלים בודדות'", מחקרי לשון וספרות, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 77-80.
3. ראה נ' אלוני (מהדיר), יעקב בן אלעזר, כתאב אלקאמל, ירושלים תשל"ו, עמ' 2, 6-10 והספרות הנוכרת שם.
4. ראה ר"ש שטיינר, "הפ"א הנחצית במילה אַפְּנָנוּ (דניאל יא, מה)", חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו, תל-אביב וירושלים תשנ"ג, עמ' 555-556; G. Khan, "The Pronunciation ;556-555 of the *res* in the Tiberian Tradition of Biblical Hebrew", *Hebrew Union College Annual* 66 (1995), pp. 76-77

שהם לבדם "אלנאטקון באלצ'אד" היינו הוגי ה"צ'אד".⁵ בחקר התנועות הניב הפולמוס נגד ה"ערבייה" פירות חשובים יותר, אולי מפני שהפך למלחמת אחים. מלחמה זו החלה כאשר הכניס דונג בן לברט את המשקלים הערביים לשירה העברית ותלמידיו של מנחם בן סרוק האשימו אותו בהריסת המבנה הפונוטקטי והמבנה הפרוסודי (מלעיל לעומת מלרע) של העברית במיטת סדום של משקלים אלו.

במאמר זה אשתדל להראות שאף שהייתה מודעות מסוימת להבדלי אורך במערכת התנועות כבר אצל הירונימוס (מחמת הפולמוס בין היהודים לבין הנוצרים!) ואצל בעלי המסורה, הפולמוס נגד המשקלים הערבים הגביר מודעות זו והוליד את התאוריה הראשונה בדבר משך התנועות, התאוריה של תלמידי מנחם. בתשובה של תלמידי מנחם על המקשלים הערביים (שאולי נתחברה על ידי ר' יהודה חיוג') מופיעה לראשונה התפיסה שכל תנועה ארוכה מורכבת מתנועה קצרה ו"סאכן לין" (נח רפה), תפיסה שקיבלה תפקיד מרכזי בכתבי ר' יהודה חיוג'.

גם דינונו של ר' יהודה הלוי על תורת ההגה הוא חלק מהפולמוס נגד השוקלים במשקלים הערביים,⁶ שריה"ל קרא עליהם את המקרא בתהלים קו לה: "ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם".⁷ ריה"ל הרחיב את טענת תלמידי מנחם: הוא קבע שהמשקלים הערבים הורסים שתי תכונות פרוסודיות של העברית – הן את ההטעמה הן את האינטונציה. מול המשקלים של הערבים, העמיד ריה"ל את טעמי המקרא של היהודים המייצגים תכונות פרוסודיות אלו בנאמנות; לטעמים תפקיד סמנטי חיוני ואילו למשקלים תפקיד אסתטי בלבד.

מלבד הטעמים, לעברית מערכת תנועות מפותחת, וגם בה יתרון על הערבית. בבואו לתאר מערכת זו על כל חילופיה המותנים בתכונות פרוסודיות ובחוקים פונוטקטיים, מצא ריה"ל שהתאוריות הרקדוקיות של קודמיו אינן מספיקות לו; על כן קם וצירף את תורת ההנחות של הפילוסופים לתורת האותיות הנחות של המדקדקים. בכך יצר את התאוריה הפונולוגית המתוחכמת ביותר בתולדות הבלשנות העברית, תאוריה שמעמדה מעמד ביניים בין המחשבה הסטואית לבין מודלים חדשים של הפונולוגיה הגנרטיבית.

5. ראה R. C. Steiner, *The Case for Fricative-Laterals in Proto-Semitic* (American Oriental Series, 59), New Haven 1977, pp. 58, 60. על ההגיה הצידית המקורית של ה"צ'אד", ראה שם, עמ' 94-57. על התמוגות ה"צ'אד" עם ה"ט'א" בלהגים הערביים, ראה שם, עמ' 146.
6. ראה אלוגי – ריה"ל, עמ' 135-150; ג' אלוגי, "הכחרי לריה"ל באור השעובייה", בצרון סה (תשל"ד), עמ' 105-113.
7. בנעט, עמ' 83, מאמר ב, סעיף עח. לפי זה "ויתערבו" פירושו 'תערבו, אסתערבו', דרך מליצה, על פי הכתוב באסחר ח, יז: "ורבים מעמי הארץ מתיידיים".

משך התנועות בתולדות הלשון

תחילה, סקירה קצרה על תולדות הכוללי האורך בתנועות העברית.⁸ בטבלה 1 מוצג שחזורי לתפוצת התנועות הארוכות והקצרות בתקופות שונות בתולדות הלשון:

טבלה 1: תפוצת התנועות הארוכות (א) והקצרות (ק). הסימן \neq מציין ניגוד פונמי; הסימן = מציין זהות בהגייה.

סגורה בלתי-מוטעמת	סגורה מוטעמת	פתוחה בלתי-מוטעמת	פתוחה מוטעמת	
ק	ק	א \neq ק	א \neq ק	פרוטו-עברית
ק yakoltim	א \neq ק ya:kól \neq ya:kó:l מקור עבר	א \neq ק	א \neq ק	עברית קדומה
ק yakoltá:m	א ya:kó:l = ya:kó:l	א \neq ק	א	טרום-טברנית וספרדית
ק יְבֹלְתָם עֲנִיִּים	א יְכוּל = יְכוּל	א \neq ק דְּמִי \neq דְּמִי עֲנִי \neq עֲנִי	א	טברנית

אין זה המקום לנמק את שחזורי, אבל נדמה לי שיסודו איתן. השתמשתי בניקוד הלא-תקני (יְבֹלְתָם וְעֲנִיִּים) בחטף קמץ כדי לרמז שאני מקבל את דעתם של בנדויד, ייבין, דותן וכ'אן ששתי התנועות הראשונות שבמילה "קְבֹלְתָם" היו שוות אורך במסורת הקריאה הטברנית ושהחילופים הגרפיים בין התנועות לחטפים בצמודים עניינים, נַעֲלוּ~נַעֲלָךְ וְיַחְזֹק~יַחְזֹקוּ אינם מייצגים חילופים פונטיים.⁹ במילים אחרות, מימוש קמץ, פתח וסגול בהברות סגורות בלתי-מוטעמות לא היה אורך יותר ממימוש החטפים. לדעתי, החוקרים הללו כבר הוכיחו השערה זו למעלה מכל ספק, וכפי שנראה בהמשך, כך היה מקובל גם על מדקדקי ספרד.

8. על משך התנועות בעברית מודרנית, ראה ד' טנא, "המשך הנמדד של התנועות בעברית", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 220-268.

9. ראה בנדויד, עמ' 19-20; ייבין, עמ' 45-47; א' דותן, "פתחי חטפין", ספר היובל לאברהם אבן-שושן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 157-165; כ'אן, עמ' 37-39. כך הגו גם בספרד ובאשכנז בימי הביניים; ראה גם הערה 33 להלן. בלאו מודה רק במקצת; ראה י' בלאו, "המסמנות התנועות בניקוד הטברני הכוללים כמותיים?", העודה ד (תשמ"ה), עמ' 139-140.

בנודיד ניסה להסביר מדוע בדרך כלל לא סימנו בעלי המסורה את קוצר התנועה גם בהברות סגורות בלתי-מוטעמות, והציע שתי תשובות מעניינות, שלא כאן המקום לפרטן.¹⁰ לדעתי, יש תשובה פשוטה יותר, והיא עונה גם על שאלה אחרת: מדוע בחרו לסמן את קוצר התנועה דווקא ולא את האורך?

כבר הראה עופר שבעלי המסורה שאפו לחסכנות בניסוח הערותיהם ו"משום כך ימנה המסרן את הפסוקים של צורת המיעוט".¹¹ שאיפה זו מתגלית גם בניקוד, למשל, בצורה וְעָנִי. בעלי המסורה לא טרחו לנקד וְעָנִי כי לא ראו בכך צורך, שהרי חטף קמץ הוא מימוש אוטומטי של שווא בנסיבה זו. כמו כן, בדרך כלל לא טרחו לסמן שווא באות האחרונה של המילה, כי בדרך כלל אין אפשרות לנקדה באחד משבעת המלכים, אבל טרחו לנקד בשווא כ"ף סופית ואות דגושה, כי אלה יכולות להיות מנוקדות בקמץ (-ך, -ת) וללא ניקוד אפשר לחשוב שסופר השמיט בטעות קמץ.¹²

גם בסימון משך התנועות בחרו בשיטה החסכונית ביותר. מכיוון שרוב התנועות במסורת הקריאה שלהם היו ארוכות, בחרו לסמן את קוצר התנועה דווקא (על ידי הוספת שווא), וגם זאת לא סימנו אלא במקום שהיה צורך – בעיקר בהברות פתוחות בלתי-מוטעמות, שהרי בהן אפשריות גם תנועות ארוכות. בהברות סגורות בלתי-מוטעמות לא ראו בדרך כלל צורך לסמן את קוצר התנועה, כי בנסיבה זו הוא אוטומטי.¹³ רק בהומוגרפים כמו זָכָה, שאי אפשר לדעת אם ההברה הראשונה שלהם היא סגורה או פתוחה, ראו לנכון לנקד לפעמים זָכָה כדי להבדיל את הציווי מן העבר. בקצרה, ההבדל בניקוד בין עָנִי לבין וְעָנִי משקף את השאיפה לחסכנות של בעלי המסורה ולא הבדל פונטי.

ממסקנה זו נובעת תוצאה חשובה: משך התנועות בעברית הוא פונמי (בפונולוגיה הגנרטיבית: תכונה מבחינה). בעבר היה מקובל להפריד בין שאלת הפונמיות של החטפים לבין שאלת הפונמיות של משך התנועות ועל סמך הבחנה זו קבעו החוקרים שמשך התנועות איננו פונמי בעברית הטברנית, אבל כאשר הבחנה זו נשללת, ברור שאין עוד בסיס לקביעה הנסמכת עליה; זוגות כמו עָנִי ≠ וְעָנִי

10. ראה בנודיד, עמ' 19–20, 132. כ'אן פיתח אחת מהתאוריות של בנודיד; ראה G. Khan, "The Syllabic Nature of Tiberian Hebrew Vocalization", *Semitic Studies in honor of Wolf Leslau*, Wiesbaden 1991, pp. 850–865

11. עופר – מסורה, עמ' 52.

12. ראה " עופר", "שווא בסוף המילה בניקוד הטברני", לשוננו נז (תשנ"ג), עמ' 112, הערה 6.

13. כ'אן מייחס דעה דומה לבעל "מאמר השווא": (כ'אן, עמ' 37–38): "The shortness of the vowel in a closed syllable was indicated by the *dagesh* or *sawa* on the subsequent consonant. For the sake of economy of notation no additional sign was added to the vowel sign."

דְּמִי ≠ דְּמִי מדגימים שמשך התנועות בעברית פונמי.¹⁴ העובדה שניגוד זה אינו קיים אלא בהברות פתוחות בלתי-מוטעמות איננה משנה תמונה זו שכן בהברות מוטעמות ובהברות סגורות בלתי-מוטעמות הניגוד מנוטרל; גם היעדר זוגות כמו עֲנִי ≠ עֲנִי שבהם במקום הקמץ הניקוד הוא פתח או סגול איננו משנה את התמונה, שכן אין מדובר בשלוש פונמות (חטף קמץ, חטף פתח, חטף סגול) אלא בפונמה אחת: משך התנועות. מכאן שאין להביא עוד את ציון החטפים בידי בעלי המסורה לראייה לכך שהם סימנו הברלים תת-פונמיים.

בטבלה 1, כל טור מייצג סוג אחד מארבעת הסוגים של ההברות. אפשר לראות שהמצב בשניים מהם נשאר יציב למדי בתולדות הלשון: בהברות פתוחות בלתי-מוטעמות היה תמיד ניגוד בין תנועות ארוכות לבין תנועות קצרות, ואילו בהברות סגורות בלתי-מוטעמות מעולם לא יכלו לבוא תנועות ארוכות. המצב בשני הסוגים של ההברות המוטעמות היה יציב הרבה פחות. בשניהם היה ניגוד בין תנועות ארוכות לבין תנועות קצרות בשפה הקדומה, אך המצב השתנה לאחר זמן התעתיקים שבהקספלה של אוריגינס (שלפי דעת חוקרים אחדים ייתכן שהיו לפני זמנו של אוריגינס). בהברות מוטעמות התארכו התנועות הקצרות, והניגוד התבטל. כך, למשל, עולה מן התעתיקים שבלשון הקדומה היה הברל הגייה בין המילה 'יכול' שבבמדבר יג ל: "כי יכול נוכל לה" לבין המילה 'יכול' שבבראשית מה, א: "ולא יכל יוסף להתאפק": בראשון הייתה [o:] ארוכה ואילו בשני הייתה [o] קצרה, כמו בִּקְלָתָם. בעברית הטרומ-טברנית, ה-[o] של "ולא יכל יוסף" התארכה, התפלגה מזו של יִקְלָתָם, והתמזגה עם ה-[o:] הארוכה של "יכול נוכל לה". כך קרה גם ל-[e]; ה-[e] הקצרה של הפועל מָלַל (μῦλλεῖν, לפי כללי התעתיק של ההקספלה) התארכה והתמזגה עם ה-[e:] הארוכה של שִׁמְרָה מֵה־מְלִיל (μῦλλεῖν, לפי כללי התעתיק של ההקספלה). בזמנם של בעלי המסורה היו הצורות האלה הומופונים שנבדלו רק בכתיב, כפי שמוכח מהערה של המסורה בכותר ארם צובה (מס"ג ישעיהו כא, יא): "מְלִיל ב' [תאמר מי מְלַל לְאַבְרָהָם. שִׁמְרָה מֵה־מְלִיל. בתרייה מל[א]]."¹⁵ אם כן, אין

14. כִּיָּאן הִיָּא סְכוּר שֶׁהַהִבְרָל בְּאוּרְךָ הַתְּנוּעָה הָרֵאשׁוֹנָה בְּזוּג כְּמוֹ דְּמִי ≠ דְּמִי מוֹתְנָה כְּהִבְרָל בְּמִבְנֵה הַהִבְרוֹת: "The quantity of the ֹ vowel in such a pair cannot be said to have the phonemic status since it is not an independent variable but is conditioned by the syllable structure" ומכך הסיק כי "vowel quantity never has phonemic status" (כִּיָּאן, עמ' 23, 41). מכאן שלמבנה ההברות יש ערך פונמי. במאמר מאוחר יותר כִּיָּאן פִּתְחָת בְּטוּחַ כְּעִנְיֵין דְּמִי ≠ דְּמִי: "If the *ḥatep qameṣ* was a principle syllable nucleus then the long and short *qameṣ* in minimal pairs... would have to be identified as separate phonemes" ראה G. Khan, "The Tiberian Pronunciation Tradition of Biblical Hebrew", *Zeitschrift für Althebraistik*, 9 (1996), p. 22, cf. also pp. 15, 23. Hebrew", ואכן, לדעתי, אם יש הברל במבנה ההברות, הוא מותנה באורך התנועה.

15. עופר – מסורה, עמ' 58.

ספק שצדק בנדוויד בקבעו: "מה שהיה קצר בימי אוריגינס היה עשוי להתארך בימי הנקדנים כחצי אלף שנים אחריו".¹⁶ כך גם ג'ררד ינסנס:

כאשר ציין [קמחי] כי הצרי והחולם היו ארוכים תמיד, הרי שלא ספק כך היה בזמנו (המאה השתי-עשרה). כך היה כבר בתחילת תקופת המסורה [...] אבל כשנחזור לתקופה מוקדמת יותר [...] היו e ו o ארוכות וקצרות.¹⁷

מתוך ההתמזגות המותנה הזאת נוצר מצב חדש בלשון, שבו, ברוב הנסיבות, מותנה אורך התנועה בהטעמה. חרץ מבהירות פתוחות בלתי-מוטעמות היה כלל פשוט: התנועות המוטעמות ארוכות, התנועות הבלתי-מוטעמות קצרות.

הירונימוס

כבר הירונימוס שם לבו לתכונה זו של העברית הבתר-הקספלרית. בפירושו לספר טיטוס הוא מתלונן על היהודים:

1. אם במקרה אנו טועים בהטעמה, (דהיינו) באורך ההברה או בקוצרה, בין שאנחנו מאריכים את הקצרות לבין שאנחנו מקצרים את הארוכות, הם נהגים ללעוג לנו על בורותנו.¹⁸

אין זה מסתבר שהירונימוס שאל את הפיסתו מהדקדוק הלטיני, שהרי בספר הדקדוק של מורו דונטוס וגם בספרו של פריסקיאנוס אין ההטעמה נזכרת בדיונים על אורך התנועות:

2. דונטוס: כל התנועות הלטיניות יכולות הן להתארך הן להתקצר.¹⁹

16. ראה בנדוויד, עמ' 10.

17. "When [Qimhi] states that gere and holam were always long, then this was correct in his time without any doubt (the 12 c.). It was already like this in the initial stage of the Masora... But if we go back to an earlier period... there is a short and G. Janssens, *Studies in Hebrew Historical Linguistics Based, a long e and o*" ראה: *on Origen's Secunda*, Leuven 1982, p. 55

18. "Et si forte erraverimus in accentu, in extensione et brevitate syllabae, vel brevia J. P. Migne producentes, vel producta breviantes, solent irridere nos ראה: *imperitiae...*" (ed.), *S. Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri commentariorum in Epistolam ad Titum*. Patrologiae Series Latina 26. Paris 1884, p. 630; D. Brown, *Vir Trilinguis: A Study in the Biblical Exegesis of Saint Jerome*, Kampen, The Netherlands 1992, pp. 72-73, n. 82

19. "Latinae vocales omnes et produci et corripi possunt" ראה: L. Holtz, *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical*, Paris, 1981, p. 604 = Donatus, *Ars Major* I, 2 ("De littera") (367, 20) הקטע הזה והקטע הבא מובאים מהרצאתו של טי אסלנוב לפני קבוצת המחקר שלנו: "בין המדקדקים הלטיניים (דונטוס ופריסקיאנוס) לבין רד"ק, האפחרי הדי בלמש לעניין הדין הפונטי". [ההרצאה מתפרסמת להלן, עמ' 303-324].

3. פריסקיאנוס: אף התנועות אצל הלטינים כולן שתי פנים להן או גמישות הן, כלומר, הן יכולות בקלות להתארך או להתקצר.²⁰
- אם כן, כבר בזמנו של הירונימוס, הפנה הפולמוס הדתי את תשומת הלב למשך התנועות.

בעלי המסורה

גם בעלי המסורה היו ערים לקשר שבין ההטעמה לבין אורך התנועה בעברית הבתרה-הקספלרית, כפי שאפשר לראות בהערות המסורה הבאות, שאת רובן כבר הביאו בנדויד וייבין לעניין זה.

הארכה בטעם

4. על ה' מאריכ[ין] בטע[ם] ²¹[בספ[רא] (המסורה מהדורת גינצבורג, II, עמ' שצ)].
5. ב' סופי פסוק דמיין: וְסוּס וְרֶכֶב וְבִמְאֹד רְכוּשׁ וְבַּמְאֹד. קדמיה חטף ותגינה מארך... (כתר ארם צובה, מס"ג דברי הימים ב לב, כט).
6. כל בואי ובואי לשון נקבה מאריך בני"ת כגון וּבְאֵי שְׂכָבִי, בְּאֵי אִשֶׁת יִרְבְּעָם וכל בואי ובואי לשון זכר מאריך באל"ף כגון הַדִּין עַד־בְּאֵי אֱלִיָּה מְצַרְיָמָה (כ"י לנינגרד, פירקוביץ I Bibl 54, מס"ג בראשית יט, לד).
7. כל החזיקי והחזיקי לשון נקבה מאריך בזי"ן כגון הַדִּין וְהַחֲזִיקִי אֶת־יָדְךָ וכל החזיקי לשון זכר מאריך בקו"ף כגון הַדִּין הַחֲזִיקִי בְיָדְךָ. כל קומי לשון נקבה מאריך בקו"ף כגון קוּמִי שְׁאֵי אֶת הַנֶּעַר וכל קומי לשון זכר מאריך במ"ם כגון הַדִּין לְיוֹם קוּמִי לְעַד (כ"י לנינגרד, פירקוביץ I Bibl 54, מס"ג בראשית כא, יח).

הארכה בגעיה

8. שֶׁלַח מְלַךְ וַיַּחֲיֶיהוּ חֹטֵף; שֶׁלַח חֹשֶׁף גַּעִיא. וסימנ' שלוחיהון דמלכא זריזין, דחשוכה ממתנין (המסורה, מהדורת גינצבורג, III, עמ' שפא).
9. איוב לא יִשְׁנֹו חֹטֵף משלי לא יִשְׁנֹו גַעִי (כתר ארם צובה, מס"ג משלי ד, טז).
10. כל לשון יראה געיה כמו וַיִּירָאוּ הָאֲנָשִׁים [...] וכל לשון ראייה חטף כמו וַיִּירָאוּ וַיִּקְחוּ [...] חֹזֵן מִפְּסוּק אַחַד... (דקדוקי הטעמים, מהדורת ב-ש, §32).
11. וכאשר תהיה [השווא] בראש התיבה בלא געיה תצא בפתחה קטנה במהרה [...]

20. "Vocales etiam apud Latinos omnes sunt ancipites vel liquidae, hoc est quae facile modo produci modo corripì possunt" Priscianus, *Institutiones*

Grammaticae, Leipzig 1819, p. 15 (I, 3, 10)

21. השווה עם "מתארך בטעם" במובאה 12 שבהמשך המאמר.

ואם תצטרף עם געיה בראש התיבה בפתחה גדולה תצא... (דקדוקי הטעמים, מהדורת ב-ש, 118).²²

מובאות 8-11 עוסקות כולן בגעיה, שכנראה מייצגת טעם משני. מובאה 11 חשובה בשל המינוח המשמש בה. בער ושטרק סברו ש"פתחה קטנה" היא סגול, אבל כפי שהבתיך מורג, "קטנה" ו"גדולה" משמשות כאן במובן כמותי; אם כן, השימוש במובן הכמותי של "קטן" ו"גדול" איננו חידוש של ר' יוסף קמחי, כפי שהניחו חוקרים אחרים.²³

במובאות 4-11 מדובר בשינוי בהגייה (בכמות) בלי שינוי בכתיבה (חוץ מהוספת געיה); בדוגמות של הארכת הפתח, למשל, הפתח נשאר ואינו מוחלף בקמץ. קשר בין הארכה לבין חילוף מלכים נזכר ב"כתאב אלמצותאת":

12. וְלִבְרַע, בְּלִבְיָם. כאשר [הסגול] מתארך בטעם, הוא הופך לשתי נקודות: לִב שִׁמְעַ, לִב הִרְשׁ, וְלִבְרַע שְׁלֵם...²⁴

יש להיזהר שלא לייחס למקור זה דברים שלא נאמרו בו בפירושו, למשל את התפיסה שצרי הוא תנועה ארוכה בדרך כלל או שסגול הוא תנועה קצרה בדרך כלל.

תלמידי מנחם ור' יהודה חיגי'

תפיסה זו מופיעה בתשובות תלמידי מנחם על דונש בן לברט, כפי שהבחין דל ואייה.²⁵ כידוע, דונש דגל בפתוחות לתרבות הערבית: בשימוש בשפה הערבית בפרשנות המקרא²⁶ ובשימוש במשקלים הערביים בשירה העברית.²⁷ פתיחות זו יכלה להתפרש כהודאה בטענת המוסלמים לעליונות לשונם ושירתם, כלומר בהשקפת ה"ערבייה".

בהשיגם על שיטה זו ניסו תלמידי מנחם להראות שגם להם השכלה ערבית ושהתנגדותם אינה נובעת מבורות. לכן כתבו חרוזים בסגנון שהתנגדו לו, ושאלו מן

22. ראה ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 162: "נראה לי שהכוונה היא כאן להבחנה כמותית בין מימושי השווא: בין בהיותו מתוג בין בהיותו בלתי מתוג תנועתו כתנועת הפתח, אבל במקרה הראשון ארוכה התנועה יוחר מאשר בשני".

23. ראה למשל: ד"ר - מסורה, עמ' 145.

24. "וְלִבְרַע, בְּלִבְיָם. ואדיא אמתר באללהן צאר בתינתין: לִב שִׁמְעַ, לִב הִרְשׁ, וְלִבְרַע שְׁלֵם...". נ' אלוני, "ספר הקולות - כתאב אלמצותאת למשה בן אשר", לשוננו כט (השכ"ה), עמ' 148. התרגום לעברית של הטקסטים הערביים הוא שלי אלא אם צויין מקור אחר.

25. ראה ד"ר - מסורה, עמ' 145.

26. ראה א' ממון, השוואת אוצר המילים של העברית לערבית ולארמית למן רס"ג ועד אבן ברון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 181-182.

27. ראה אלוני - משקלים; ד"ר - דיוואן.

המדקדקים הערבים את התפיסה שכל תנועה ארוכה היא צירוף של תנועה (קצרה) ו"סאכן לין", שהוא "אות חונה" במינוח שלהם ו"נח רפה" במינוח המאוחר יותר;²⁸ זאת כמובן התפיסה המפורסמת שחיג' השתית עליה, באופן מלאכותי למדי, את תורת השורש התלת-עיצורי.

טענתם של תלמידי מנחם היא שהמשקלים הערביים אינם מתאימים למבנה ההברות בעברית, שהרי מילים רבות בה מסתיימות בשני נחים. הנה קטעים אחדים מתוך דבריהם:

13. לא יובא לְפֹת במשקל עדי הפילך הו"ו אשר בין הבי"ת והתי"ו, כי לא תאספנה שתי חונות במשקל אחד כאשר אמרתי. ובנפול הו"ו מהמלה תהיה משיכת הנעתה כמוץ חטף ככתוב וְהָיָה מְדִי-תָדֵשׁ בְּחָדְשׁוֹ. חי"ת "חדשו" כמוץ חטף כאשר תראינה, וצורת הנקידה כמוץ גדול ושתי נקודות [כלומר, חֲדָשׁוּ] והם המה אשר יורו על נפילת הו"ו. ובעשותנו ככה ב"לבות", היא השחתה גדולה, יען לא תסור הו"ו מהמלה.²⁹

14. הן בהביאך הו"ו במשקל, יהיה בפתח קטן [סגול] והטעם מלעיל והיה עיקרו קמץ קטן [צרי] והטעם מלרע [...] ובעשותך ככה תחליף אמר עֲצָתִי תְקוּם כמו יתן-אמר.³⁰

15. וכהחליפך קמץ קטן בפתח קטן, כן תחליף קמץ גדול בפתח גדול [...] שֶׁת הוא קמץ גדול, ובהביאך במשקל יהפך לפתח, כי בהיות המלה קמץ יולד אות חונה בין השי"ן ובין התי"ו, והתי"ו גם היא חונה. ואז תמצאנה שתי החונות מקובצות, וזה לא יתכן במשקלך.³¹

במובאה 13 מדובר במילה לְפֹת המופיעה באחד מחרוזיו של דונש. היא מסתיימת בשני נחים – ו"ו (אם קריאה) ותי"ו. הברות כאלה נדירות בערבית, כי הן מזדמנות בה בעיקר בצורות הפסק, ולכן לא התחשבו בהן הערבים בהמציאתם את משקליהם. בעברית, לעומת זאת, הברות כאלה שכיחות מאוד; אי אפשר לומר דבר בלי להזדקק להן. והעיקר, אי אפשר לפתור את הבעיה בהשמטת הנח הרפה מן ההברה, כי בזה התנועה משתנה לתנועה אחרת: במילה לְפֹת, למשל, השמטת הו"ו הופכת את

28. ראה גולדנברג, עמ' 281–292; אלדר, עמ' א-ט; A. Sáenz-Badillos, "Some Basic Concepts in the Linguistic System of Abraham Ibn Ezra", *Studies in Hebrew and Jewish Languages Presented to Shelomo Morag*, Jerusalem 1996, pp. *136–*140 במינוח העברי של תלמידי מנחם אין עדיין הבחנה בין חונה רפה (למשל הו"ו בְּאֹחַ) לבין חונה שאיננו רפה (למשל התי"ו בְּאֹחַ).

29. ראה שטרן, חלק א, עמ' 25; רובלס, עמ' *13–*14; ד"ר – דיוואן, עמ' 471.

30. ראה רובלס, עמ' *14.

31. שם, שם.

התנועה האחרונה ל"קמוץ חטף"! במובאה 14 הדוגמה היא הוֹרֶשׁ, שיש לה שני חוננים, יו"ד (רק במבטא) ושי"ן, בהברה הסופית. כשמשיטים את היו"ד, הצרי הופך לסגול. נוסף על כך, הטעמת המילה הופכת ממלרע למלעיל. הסבר לטענה זו אפשר למצוא אצל חיוג' (במובאה 17, למטה). במובאה 15 הדוגמה היא שָׁת, שגם בה יש נח רפה, ואם משמיטים אותו, הקמץ הופך לפתח.³²

הנחת היסוד אפוא היא שלגרפמות טברניות מסוימות יש רק מימוש אורך, וניסיון לממשן מימוש קצר מביא למימוש גרפמה אחרת. במקום קמץ ממומש פתח, במקום צרי ממומש סגול ובמקום חולם ממומש חטף קמץ. יושם נא לב: חטף קמץ. במובאה 13 כתוב בפירושו: "בנפול הו"ו מהמלה תהיה משיכת הנעתה קמוץ חטף [...] וצורת הנקידה קמוץ גדול ושתי נקודות". כאשר מושמט הווי"ו של תנועת החולם, אורך התנועה הנשארת – "משיכת הנעתה" – הוא האורך של "קמוץ גדול ושתי נקודות". הדוגמה שלהם היא התנועה הראשונה במילה חָדָשׁ, דהיינו, קמץ קטן במינוח שלנו. מכאן ש"משיכת הנעת" חטף קמץ אינה פתוחה מקמץ קטן; החטף איננו ultrashort. שלוש תנועות ה-[o] שבמילה קְדָקְדוּ אינן מייצגות שלוש דרגות של אורך, אפוא, אלא שתיים בלבד.³³

32. תלמידו של דונס רותה טענה זו: "שמעו נא, בני נבערים, והפתיחה [צ"ל הקמיצה והפתיחה] אין ביניהם במשקל מגרעת ולא נעדרת"; ראה שטרן, חלק ב, עמ' 23; מורנו, עמ' 17*.

33. ראה גם הערה 9 לעיל. כך גם באשכנז בימי הביניים; ראה D. Katz, "The Phonology of Ashkenazic", *Hebrew in Ashkenaz*, New York and Oxford 1993, p. 71 בינרית זו מתועדת היטב גם מאוחר יותר בספרו. ר' יוסף קמחי כותב: "או תנועה גדולה נקודה אחת מלמעלה ושמה חולם. אָה תנועה קטנה ושמה חטף קמץ"; ראה באכר, עמ' 17. ועוד: "דע כי כאשר תהיה השבא על אותיות אה"ע קריאתה כקריאת אה"ע [...] אך כולם תחטף ותמהר קריאתם בדרך תנועה קטנה [...] אך אם הצטרף עמהם געיא או תאריך השבא בתנועות הנקראות אה"ע צָאֵרְלֶךְ בְּעֶקְבֵי הַצָּאן תקרא הצרי בתנועת חירק עם יו"ד על הַרְיָשָׁפָה שְׁאֵרִינְס יקרא השי"ן כמו שורק בו"ו..."; ראה שם, עמ' 18. גם ר' יהודה הלוי מכיר רק שתי דרגות של אורך תנועה, כפי שהבחין ייבין, עמ' 46. ב"כוזרי" (מאמר ב, סעיף פ; מובאה 37 בהמשך המאמר) הוא כותב שב"הנחה הראשונה" (ראה בהמשך המאמר) בלשון העברית מותרים רצפים של "תנועה שבאית אחרי תנועה שבאית שלוש פעמים יותר, כמו שמוותרים בלשון העברית" ("תחצל תרכה בעד חרכה שבאיה תלית' ואכתיר כמא גיזו דילך פי אלערכיה"), למשל במילה רַפְצַת; ראה בנעט, עמ' 85. כמו כן טוען ריה"ל (בנעט, עמ' 84, מאמר ב, סעיף פ) שהשווא יכול להתממש בתנאים מסוימים כמבטאו של כל אחד משבעת המלכים (יזאלשבא מחזרבה בהדיה כלהא בשראיטי), למשל לפני אות גרונית, ובכל זאת יש הבדל בין מימושי השווא לבין מימושי שבעת המלכים: מימושי השווא הם "התנועה בלבד בלי תוספת" ("והי אלחרכה תזרהא דון וזארה") ואילו מימושי המלכים הם תנועה הי"קוקה לנח" אחיה ("תקצצי טאכנה") – נח נסחר (תנועה ארוכה) או נח נראה (תנועה קצרה בהברה סגורה). יוצא מזה שאם משמיטים את הנח הנסחר מתנועה ארוכה, נשארת תנועה שוראית.

דעה דומה מוצגת אצל ר' יהודה בן דויד חיוג', בניסוח זהיר יותר:

16. דע [...] כי קמץ גדול וקמץ קטן [קמץ וצרי] לא ימצאו לעולם כי אם עם נח רפה בין שנראה בכתב בין שלא [...] ופתח גדול וקטון [פתח וסגול] רוב ההיקריות שלהם הם עם נח המופיע במבטא ושאיננו רפה, כמו אָמַר [...] וגם הראיות לכלל שהזכרתי שקמץ גדול וקמץ קטון נמצאים עם נח רפה ופתח גדול וקטון נמצאים עם נח שאיננו רפה [...] דע כי ימצא פתח גדול וקטון עם נח רפה והם שערים יצאו מן הכלל...³⁴

גם את הטענה של תלמידי מנחם שבמובאה 14 אנחנו מוצאים אצל חיוג':

17. כל שם הבא לך או מקור בן שלוש אותיות על משקל פועל ונשמט הנח השני שלו ונשאר הראשון הוא מלעיל ולעולם יהיה פתח קטן [סגול] תחת העי"ן.³⁵

לפי תורת חיוג', במילה שמשקלה פועל והטעמתה מלרע חובה שיהיו שני נחים רפים; אם אין בהברה השנייה נח רפה, סימן שאינה מוטעמת.³⁶ מכאן שכל ניסיון לפתור את הבעייתיות במבנה ההברה על ידי השמטת הנח הרפה השני מביא לשינוי הטעמת המילה, ובזוגות מינימליים כמו אָמַר / אִמַר משתנה גם המשמעות. מקבילות אלו בין תורתם של תלמידי מנחם לבין תורתו של חיוג' אינן מקריות, לפחות לדעת פינסקר, לפיה חיוג' הוא תלמידו של מנחם אשר יהודי בן ששת קרא לו יהודה בן דוד.³⁷ השערה זו דחו שטרן,³⁸ פוזננסקי,³⁹ ואחרים, והיא שנויה במחלוקת עד היום. עדיין אי אפשר להכריע בה, ולענייננו אין צורך להכריע, שהרי לית מאן דפליג ש"כתאב אלחנקית" של ר' יהודה חיוג' מבוסס על אחת מתשובות תלמידי מנחם – תשובה העוסקת בשלושה משקלי שמות בעברית – ובמקומות

34. "אעלם [...] אן קמץ גדול וקמץ קטון לא יקעאן אבדא אלא עלי חרף אללין סאכן ט'אהר כאן פי אלכ'ט אם גיר ט'אהר [...] פאמא אלפתח גדול ואלקטון פאכת'ר וקועהא עלי סאכן ט'אהר פי אללפט' גיר לין נחו אָמַר [...] ואיציא אלדלאל עלי מא ד'כרת מן וקוע אלקמץ גדול ואלקמץ קטון עלי סאכן לין ופתח גדול וקטון עלי גיר לין [...] אעלם אן קד יקע איצ'א פתח גדול וקטון עלי סאכן אללין והי אבואב שד'ת ען ג'מלה..." , נוט, כתאב אלחנקית, עמ' II-I, v.

35. "כל אסם אחאך או מצדד מן ת'לאת' אחרף עלי ון פועל וסקט סאכנה אלתי'אני ות'בת אלאול פהו מלעיל ומוציע אלעין אבדא מן ד'לך אלסם ואלמצדד פתח קטון..." , נוט, כתאב אלחנקית, עמ' XII.

36. השווה עם מובאה 25 שבהמשך המאמר.

37. ראה ש' פינסקער, לקוטי קדמוניות, ב, ויין תר"ך, עמ' 165; שטרן, חלק ב, עמ' 7, 15; מורנו, עמ' 7*, 12. ראה גם הערות 42 ו-43 להלן.

38. ראה שטרן, עמ' LXXV.

39. ראה פוזננסקי, עמ' 254-246.

מסוימים אפילו מועתק ממנה. אחדות מהמקבילות בין שני החיבורים נזכרות כבר במהדורתו של שטרן, בהערות מפוזרות, למשל:

18. תשובות תלמידי מנחם: ...חָרַף עוֹשֶׂהוּ, מֵאֵן בִּלְעָם, נִשְׁ(ת)נוּ מֵאֲרֵץ וְרִיעִיהָ לְמַעַן הִיִּתְּם פְּעִלִים שְׁעִבְרוּ וְהֵם קְמוּצִים קִמְץ קִטָּן. וְדַע כִּי מִכִּין תִּבְּל בַּחֲכַמְתּוֹ הַבִּי"ת קְמוּצָה וְהַתִּי"ו לְמַעַן יִפְרֹד מִן תִּבְּל עָשׂוּ. וְכַמוֹהוּ וּבּוּצַע בְּרַךְ לְמַעַן יִפְרֹד מִן תִּכְרַע כֹּל בְּרַךְ.⁴⁰

19. כתאב אלתנקיט, בתרגום ראב"ע: חָרַף עֲשֵׂהוּ וּמֵאֵן (בלעם) וּבִאָר אֶת הַתּוֹרָה וְשָׂרְתָה אֶת אַחֲיוֹ אִינֵם כְּמוֹ אֲרֵץ וְחִבְרִיו בַּעֲבוּר הַיּוֹתָם פְּעִלִים עוֹבְרִים וְהֵם קְמוּצִים הַפ"ה וְהַעִי"ן לַעֲנִין הַפְּתוּרָן. וְדַע כִּי מִכִּין תִּבְּל בַּחֲכַמְתּוֹ הַתִּי"ו וְהַבִּי"ת קְמוּצִים לְהַפְרִישׁ בֵּינוֹ וּבִין תִּבְּל עָשׂוּ. וְכַמוֹ וּבּוּצַע בְּרַךְ לְהַפְרִישׁ בֵּין כִּי לִי תִכְרַע כֹּל בְּרַךְ.⁴¹

גייגר הבליט את חשיבותן של המקבילות האלה,⁴² אלוני הוסיף עליהן,⁴³ ואפשר להוסיף עוד, כגון:

20. תשובות תלמידי מנחם: כל המלים האלה הבאים על מנינם פתוחים פתח קטן וזלתי מעט מזער כמו שֶׁבֶט חֶלֶק סֶפֶר כּוֹלֵם נִקְמָץ וּמַעֲט מַזְעַר כְּמוֹ אֵלֶּה לֹא יוֹדְעוּ כִּי אִם בְּקִרְיָאָה.⁴⁴

21. כתאב אלתנקיט: מקום הפ"א בשמות של המשקל הזה ובמקורות שלו פתוח תמיד ויצאו מן הכלל מעטים שהם על מנהג הלשון כמו שֶׁבֶט שהוא מלעיל אבל הַשִּׁי"ן קִמְץ קִטָּן וְכך ראויו וכמהו חֶלֶק וְסֶפֶר וכמו אלה המעטים לא יושגו אלא בשמיעה.⁴⁵

וכן שני קטעים הדנים בשמות עצם במשקל חֶדֶשׁ:

22. תשובות תלמידי מנחם: בהסמכתם כמלה אחת ונשארה משיכת הנקודה במקום וי"ו הנופלת באות הראשון וזה הנקרא בלשון יהודית קמץ חטף וצורת נקודתו

40. ראה שטרן, חלק א, עמ' 53; רובלס, עמ' 27*.

41. "חָרַף עֲשֵׂהוּ וּמֵאֵן בִּלְעָם וּבִאָר אֶת הַתּוֹרָה וְשָׂרְתָה אֶת אַחֲיוֹ בִּיאֲלֵפִי אֲרֵץ וְאִכְזֹאֲתָהּ לֹאֲנָהּ אִפְעָל מֵאַצִּי"ה וְהִי קְמוּצָה מוּצֵעַ אֲלֵפָה וְאַלְעִין מְנַהֵל לְבַעַד מֵאֵ בִּינְהֵמָה פִּי אֲלֵתִפְסִיר. וְאַעֲלֵם אִיצִיא אֵן מִכִּין תִּבְּל קִמְץ אֲלֵתָא וְאַלְבָּא לִיעֲתוּזֵל עֵן תִּבְּל עָשׂוּ. וּמִתִּילָה וּבּוּצַע בְּרַךְ לְלִפְרָק אֲלֵרִי בִּינָה וּבִין כִּי לִי תִכְרַע כֹּל בְּרַךְ", נוט, ערבית, עמ' 124.

42. ראה גייגר, עמ' 70.

43. ג' אלוני, "יהודה בן דוד ויהודה חיוג", מנחה ליהודה מוגש להרב יהודה ליב זלוטניק, ירושלים תשי"י, עמ' 74-80.

44. ראה שטרן, חלק א, עמ' 52; רובלס, עמ' 27*.

45. "מוּאַצֵּעַ אֲלֵפָּא מִן אֲסַמָּא הִרְאֵ אֲלוֹזָן וּמַצְאֹדְרָה מִפְּתוּחָה אֲבֹדָא וְקַד שְׁדִי מְנַהֵל קִלִּיל גִּיא עֵלִי אֲלִיקֵאָס אֲלִצְחִיחַ נְחוּ שֶׁבֶט הוּ מִלְעִיל אֲלָא אֵן אֲלִשִׁין קִמְץ קִטָּן וְהוּ אֲלוֹגִיָּהּ וּמִתִּילָה חֶלֶק וְסֶפֶר וּמִתִּיל הִרְאֵ קִלִּיל לֹא יִדְרַךְ אֲלָא בְּאַלְסַמְאַע", נוט, עמ' VIII-IX.

כה הוא קמץ גדול ושכא שהוא ב' נקודות כאלה הַדְּשׁוּ נפלה הוי"ו ונשארה היות ראש המלה קמץ חטף ללמד על הוי"ו הנופלת...⁴⁶

23. כתאב אלחנאיט: ואם יסמך אל כינוי יפול הנח הרפה אשר בשבילו נקרא מלעיל והוא הוי"ו ונשארת [o] על ראשו כדי שתהיה ה-[o] מורה על הוי"ו הנופלת וזוהי הנקראת בלשוננו קמץ חטף.⁴⁷

תשובה זו דומה אפוא בתוכן, בסדר, בדוגמות ובניסוחים ל"כתאב אלחנאיט" לחיג'ו. עם זאת, יש ביניהם הבדל גדול, הבדל חשוב מאוד לענייננו: "כתאב אלחנאיט" בנוי כולו על תורת הנח הרפה, ואילו בתשובות יש רק רמז אחד לתורה זו: הדין על נפילת הוי"ו המוכא במובאה 22. הבדל זה בולט מאוד בקטעים המגדירים מלעיל מלרע:

24. תשובות תלמידי מנחם: יש מלים אשר הם ראשונים והם הנקראים מלעיל ויש אשר הטעם באות השני והוא הנקרא מלרע.⁴⁸

25. כתאב אלחנאיט: ופתרון מלעיל נפילת הנח השני והעמדת הראשון [...] ופתרון מלרע שכל שם או מקור שהוא משלוש אותיות יעמוד בו הנח הראשון בין פ"א השם והעי"ן וגם הנח השני בין עי"ן השם והלמ"ד והוא הנקרא מלרע.⁴⁹

אם כן, בתוך חמישים שנה חל שינוי מכריע. בזמן כתיבת התשובות לא מילאה תורת הנח הרפה תפקיד חשוב בדקדוק; היא שימשה בעיקר נשק בפולמוס נגד השימוש במשקלים הערביים.⁵⁰ רק אחר כך נתן חיג'ו לתורה זו מקום מרכזי בדקדוק

46. ראה שטרן, חלק א, עמ' 54; רובלס, עמ' 28*. השווה את התשובה על המשקלים הערביים: שטרן, חלק א, עמ' 25; ד"ר - דיוואן, עמ' 471; רובלס, עמ' 14*: "חיי"ת 'חדשו' קמץ חטף כאשר תראינה, וצורת הנקודה קמוץ גדול ושתי נקודות [הַדְּשׁוּ] הם המה אשר יורו על נפילת הו"ו" - מובאה 13 במאמר.

47. "ואן אציפתהמא אלי מבני סקט אלסאכן אללין אלדי מן אגילה סמית מלעיל והו אלואו ובקית צימתה עלי אולה לתכון אלצימה דלילה עלי אלואו אלסאקט והדיא הוא אלמסמא פי לגתנא (קמץ) חטף", נוט, עמ' XIII-XIV. ההשלמה (קמץ) היא על פי חרגום ראב"ע, נוט, עמ' 126.

48. ראה שטרן, חלק א, עמ' 52; רובלס, עמ' 27*.

49. 'וחפסיר מלעל סקוט אלסאכן אלחאיני ותיבאת אלאל [...] ואמא מלרע פכל אסם או מצדר עלי ח'לאית' חרוף תיבת פיה אלסאכן אלאל אלדי בין פא אלסם ועינה ואלסאכן אלחאיני איציא אלדי בין עין אלסם ולאמה והו אלמסמי מלרע", נוט, עמ' V-VI.

50. S. Morag, "Hebrew in Medieval Spain: Aspects of Evolution and Transmision", *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebráicos*, 44 (1995), p. 17: "The controversy with regard to this adaptation gave birth to a concept which is to be considered a turning point in the history of Hebrew linguistic thought: that of the 'concealed quiescent' (*nah nistar*)"

העברית.⁵¹ בין שחיוג' חיבר את "כתאב אלתנקיט" לפני שני ספריו הדנים בפועל, כדעת גייגר,⁵² בין שחיבר אותו אחריהם, כדעת פוזנסקי,⁵³ ברור שמבחינת התפתחות החשיבה הדקדוקית שלו, "כתאב אלתנקיט" הוא הבסיס לספריו האחרים. חשוב להדגיש שתורת הנח הרפה מושתתת על יסוד אמפירי איתן. בפולמוס נגד השימוש במשקלים הערביים, הכמותיים, היה צורך לבדוק את עניין הכמות בתנועות העברית. בדיקתם של המדקדקים העלתה תיאור פונטי מדויק של הכמות, התואם את המצוי בתעתיקים הערביים של הקראים והמוסלמים כמעט בכל פרט, כפי שהראו בנדויד וכ"א.⁵⁴ זאת ועוד: כאשר התחילו המדקדקים לחקור את משך התנועות באופן שיטתי, התברר להם שניתן בעזרתו להסביר חילופים אחדים בין גרפמות טברניות דוגמת יֵלֵ~יִלְתֵם, פֵלֵ~פֵל וְוֵימֵת~וֵימֵת: הם הבחינו ש־[o] המממשת חולם במסורת הקריאה שלהם תמיד ארוכה יותר מ־[o] המממשת קמץ. למעשה, לכלל זה אין חריגים, שהרי קמץ הגוי [o] אך ורק בהברות סגורות בלתי־מוטעמות, ואילו היקרויות של חולם בהברות אלו, אם קיימות, נדירות עד מאוד.

51. השווה: גולדנברג, עמ' 288; אלדר, עמ' ב: "ר' יהודה חיוג' הספרדי הוא המדקדק היהודי הראשון שהעמיד במרכז התיאוריה הדקדוקית שלו את מושג האות הרפה [...] הנחפסת כנחה". השווה גם לא' אלדר, תורת הקריאה במקרא, ירושלים תשנ"ד, עמ' 102: "המדקדק העברי הראשון שבכתביו משתקפת תורת הדקדוק הערבית הרווחת במה ששייך להתנהגות המיוחדת של 'חורף אללין' היה ר' יהודה חיוג'". הניסוח האחרון מרחיק לכת יותר והוא נכון רק בהנחה שחיוג' הוא מחבר התשובה על המשקלים הערביים.

52. ראה גייגר, עמ' 70.

53. ראה פוזנסקי, עמ' 257.

54. ראה בנדויד; כ"אן. בתעתיקים האלה כל התנועות ארוכות חוץ מתנועות בהברות סגורות בלתי־מוטעמות ותנועות המסומנות בחטף. כ"ץ מצא שהתפוצה של תנועות ארוכות וקצרות במסורת הקריאה האשכנזית של ימי הביניים קצת שונה: תנועות ארוכות בהברה פתוחה (לפעמים אפילו תנועות המסומנות בחטף !); ותנועות קצרות בהברה סגורה (ואפילו היא מוטעמת); ראה D. Katz, "The Proto Dialectology of Ashkenaz", *Origins of the Yiddish Language*, Oxford, pp. 50-52; idem, "The Phonology of Ashkenazic", pp. 53-56, 57-58. תפוצה זה משתקפת במרכיב העברי של היידיש (עברית מוחכת, למשל: sot~sojdas; (עברית ממש) של מזרח אירופה (למשל: üdam) ושל מערב אירופה (למשל: ödam); מלבד המאמרים הנ"ל של כ"ץ, ראה כתבי הרב ד"ר יוסף זליגר, ירושלים תר"ץ, עמ' קכב; A. Z. Idelsohn, "Die gegenwärtige Aussprache des Hebräischen bei Juden and Samaritanern", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* n.s. 21 (1913), p. 698; S. A. Birnbaum, *Praktischen Grammatik der Jiddischen Sprache*, Vienna-Leipzig 1915, pp. 26-27; idem, *Yiddish: A Survey and a Grammar*, Toronto - Buffalo 1979, pp. 60-65; J. Bin-Nun, *Jiddisch und die deutschen Mundarten*, Tübingen 1973, pp. 267-301. לכן אין כל ספק שתפוצה זו עולה לחקופה קדומה, לפני הגירת יהודי אשכנז למזרח אירופה. אני מודה לר' כ"ץ על הדרכתו בנושא הזה.

התפוצה המשלימה הזאת איננה יצירה מלאכותית ואף לא מקרה. הבה נשוב לרגע לטבלה 1, לחילוף בין יִכְלִיךְ לבין יִכְלִימֶם. החילוף הגרפמי בעברית הטברנית בין חולם לקמץ מקביל לחילוף, בתקופה שקדמה לה, בין [o:] ארוכה ל-[o] קצרה. החילוף המקורי השתמר – בשינויים קלים – במסורת הספרדית. המדקדקים, אשר ראו במסורת הקריאה הספרדית מימוש לגיטימי של הניקוד הטברני, הסיקו שניקוד זה מבחין במפורש בין [o:] ארוכה לבין [o] קצרה. כתוצאה מכך נוצר תואם בין מסורת הקריאה הספרדית לבין הניקוד הטברני, ואם תרצו, בין תורה שבעל פה לבין תורה שבכתב. כפי שציין מורג: "העלאתו [של המונח נח רפה] אף סייעה לחכמי הלשון של ספרד לגשר בין הניקוד הטברני לבין מסורת הקריאה שלהם, שהייתה ארץ ישראלית ביסודה."⁵⁵

ישום תאוריה מגשרת זו לתנועות [a] ו-[e] היה פחות מוצלח. אמנם היו חילופים גרפמיים אחדים בין צרי לסגול שהקבילו לחילוף כמותי במסורת הקריאה הספרדית, כגון אַת~אָת, יָקם~יִקָּם,⁵⁶ אבל קשה היה למצוא חילופים כאלה בין קמץ לפתח. יתר על כן, לא תמיד היו [a] ו-[e] המממשות קמץ וצרי במסורת הקריאה הספרדית ארוכות יותר מ-[a] ו-[e] המממשות פתח וסגול, שהרי היו מימושים ארוכים של פתח וסגול. חיוג' נאלץ לטעון שבמימושים אלו הפתח והסגול אינם ארוכים ביסודם אלא מוארכים באופן תנייני בשל ההטעמה; אין בהם אלא נח מדומה, שהרי אין אורך התנועה מתקיים בהקפה:

26. כתאב אלחנקיט: ואם יאמר האומר שיש בין המ"ם לר"י"ש ב"אָמַר" ו"שָׁמַר" נח רפה והנה נמצא לפניו פתח, ייאמר לו, נדמה לך כך בגלל הארכת הרפה עם הנגינה. הסתכל אל המשך הדיבור, ותתוקן המחשבה הזאת. הלא תראה ש"נַתְּנָה" תְּשׁוּעָה לְאָרֶם" (מלכים ב ה, א), "כְּמָה לָךְ בְּשָׂרִי" [צ"ל כְּמָה לָךְ?] (תהלים סג, ב), "וְאָמַרְלִי" (ישעיהו לח, טו) ו"וְאָמַר לָךְ" [צ"ל וְאָמַרְלָךְ?] (שמואל ב יא, כ), נשמטה הנגינה מהם בהמשך הדיבור ולא יראה בו נח רפה. ואם הפסקת את הדיבור וקטעת ואין לך דרך להמשיכו, שב הנח הרפה ונהיה קמץ [...] והקמץ לא יחלוף ולא ייעלם עם התנהגות הנגינות והמשך הדיבור כאשר יקרה לפתח...⁵⁷

55. ש' מורג, "מחלוקת מנחם ודונש וחהליך התחייה העברית בספרד", פעמים 56 (תשנ"ג), עמ' 16.

56. ראה גם מובאה 12.

57. "פאן קאל קאיל אן בין אלמים ואלרא פי אָמַר ושָׁמַר סאכן לין וקד וקע עליה פתח קיל לה אנמא תוהמת ד'לך לאמתראד אללין מע אללחן. פאנטיר אלי אדראג' אלכלאם יחכס ה'רא אלוהם. אלא תרי אן נַתְּנָה תְּשׁוּעָה לְאָרֶם, כְּמָה לָךְ בְּשָׂרִי, וְאָמַרְלִי, וְאָמַר לָךְ סקט אללחן מנהא ענד אדראג' אלכלאם לס יט'הר פיה סאכן לין. פאן אוקפת אלכלאם וקטעת ולם יכן לך סביל אלי אדראג' רביע אלטאכן אללין וכאן קמץ [...] ואמא אלקמץ פלא יוול ולא יחול מע תצרך אלאלחאן ואדראג' אלכלאם כמא יערץ' ללפתח...". נוט, עמ' III-IV.

27. ואם נדמה שיש בו נח, אין זה אלא בגלל משך הטעם שהרי אם נשמיט את הטעם ונחבר את הדיבור, יושמטו הנחים המדומים.⁵⁸

אולם כפי שהראה בסל, אין חיוג' עקיב בנושא זה:⁵⁹ מיד אחרי שהוא טוען שאין נח רפה בפתח הארוך שבמילים כגון עֶשֶׂן וְעֶשֶׂן, הוא מודה שיש נח רפה בהברה הראשונה של מילים כמו שְׁעָר; כן הוא מרבה להניח נוכחות נח רפה בפתח ארוך במקומות שהוא זקוק לו מטעמים מורפולוגיים (להשלמת השורש), ובקטע אחד אף נראה שאין זה מפריע לו שנח כזה אינו מתקיים בהקפה:

28. כתאב אלאפעאל ד'זאח אלמתי'לין: יִפְת־שְׁעָר נשמט הנח הרפה שבין הכ"ף לחי"ו בגלל המשך הדיבור.⁶⁰

נראה שבסופו של דבר התחבט חיוג' בין תיאור לבין תאוריה. היה קשה לו לבחור בין גישה פונטית טהורה לבין גישה גרפמית-פונולוגית מפתה המסבירה חילופים שכיחים וכו' בזמן מגשרת בין מסורת הקריאה לבין הניקוד.

ר' יהודה הלוי

נפנה עתה לדין על תורת השירה ועל תורת ההגה (אורך התנועות) ב"כוזרי" לר' יהודה הלוי. סגל כתב עליו: "וצריך להוסיף עוד שהלשון של כל סימן זה בספר הכוזרי היא מגומגמת מאוד, ובכמה מקומות קשה לעמוד על כוונתו הנכונה."⁶¹ פרידלנדר מצא שזה אחד מהחלקים ב"כוזרי" "שעוד לא פורשו באופן משביע רצון."⁶² אלוני הקדיש מחקרים רבים לדין זה ופתר בעיות רבות, וגם הוא סבר ש"דברי ר' יהודה הלוי בענין תורת השירה הם מהקשים ביותר בספר."⁶³ טואטי ציין בתרגומו ל"כוזרי" ש"יש חשש שהתאוריות הדקדוקיות שמציג ריה"ל תהיינה בלתי מובנות לחוקר עברית מודרני."⁶⁴ גם הוא גם אלוני ציטטו מפירושו של יהודה

58. "ואן תוהם פיה סאכן ואנמא הו למדה אללחן פאן אסקטנא אללחן ואורגנא אלכלאם סקטת אלסואכן אלמתוהמה", נוט, עמ' V.

59. ראה נ' בסל, תורתו הדקדוקית של רבי יהודה חיוג', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ב, עמ' 72-75.

60. "יפת-שְׁעָר סקט אלסאכן אללין אלדיי בין אלכאף ואלתא לאנוראג' אלכלאם", נוט, עמ' 248-249, וראה שאר הדוגמות שהביא בסל, שם.

61. ראה מ"צ סגל, יסודי הפוניטיקה העברית, ירושלים תרפ"ח, עמ' 127.

62. ראה M. Friedländer, "Jehuda ha-Levi on the Hebrew Language", *Semitic Studies* in Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut, Berlin 1897, pp. 139-151.

63. אלוני - ריה"ל, עמ' 135.

64. "Les théories grammaticales que va exposer J. H. risquent d'être incompréhensibles à un hébraïsant moderne"; C. Touati (ed.), *Juda Hallevi, Le Kuzari; apologie de la religion méprisée*, Louvain-Paris 1994, p. 83, n. 355

מוסקאטו ל"כוזרי": "זה אחד מן המקראות בחבור הלז שהרעיש את העולם כלו כי לא ידעו מה הוא".⁶⁵

לפי קסל, לקושי כמה סיבות: "השקפותיו המיוחדות של המחבר, הנוסח המפוקפק, חוסר ניקוד במילים המובאות לדוגמות, ולכסוף הביטוי התמציתי עושים את הפסקה הזאת לאחת הפסקות הקשות ביותר בספר".⁶⁶ סיבת ה"ביטוי המצומצם" היא שריה"ל הניח שקוראיו מכירים את החיבורים של תלמידי מנחם וחיוג', ולא טרח להסביר את התפיסות שקיבל מהם. טול לדוגמה את טענתו נגד השימוש במשקלים הערביים:

29. הדבר הראשון ששקילת השיר מקלקלת הוא ענין שני הנחים ואז נעזב [ההבדל בין] מלעיל ומלרע ונהיות אַכְלָה ואוֹכְלָה שוות [...] "אוֹמֵר" "צ"ל "אוֹמֵר" ו"אוֹמֵר"..."⁶⁷

מה הקשר בין שקילת השיר לבין רצף של שני נחים לבין מלעיל ומלרע? מי שלא קרא את התשובה על המשקלים הערביים של תלמידי מנחם (מובאות 13–15 לעיל) לא יוכל לנחש. אין פלא, אפוא, שרוב הדוגמות שבקטע זה נשתבשו בידי המעתקים, ושרוב החוקרים לא הבינו שדוגמות אלו כולן זוגות מינימליים שנבדלים זה מזה במשך התנועות בלבד.

הבה נשווה קטע אחר מדינוני של ריה"ל עם מובאה 16 שלעיל, ונראה מה נטל מחיוג' ומה חידש הוא:

30. הקמץ – יבוא אחרינו נח משוך [...] הצרי – יבוא אחרינו נח משוך [...] הפתח והסגול – לא יבוא אחריהם נח משוך במצב [הנחה] הראשון, ורק המצב [הנחה] השני גורמת להם להימשך, אם בגלל הטעמתם, אם בגלל הנגינה, אם בגלל הפסק וחיבור.⁶⁸

65. 'מוסקאטו, ספר כוזרי עם פרוש קול יהודה, ויניציאה שנ"ד, עמ' קכא. טואטי הוציא קטע זה מהקשרו. דברי מוסקאטו מופיעים בסימן עז אחרי המשפט הזה: "אמר החבר מפני שקבצנו

בה בין שני נחים ולא קבצנו בין ג' תנועות אלא ע"י הדחק וכא הדבור נוטה אל הנח".
66. ראה, D. Cassel (ed.), *Das Buch Kusari des Jehudah ha-Levi*, Leipzig 1853, p. 183, n.2

67. "ואול מא יפסד ערוץ' אלשער אמר הדין אלסאכנין פיטרח אלמלעיל ואלמלרע פיציר אַכְלָה ואוֹכְלָה סוא [...] אוֹמֵר ואוֹמֵר..." בנעט, עמ' 83, מאמר ב, סעיף עח. השווה את הקטע המקביל ב"מאמר על המשקלים" לריה"ל אצל אלוני – משקלים, עמ' 135–136 (חלק מהקטע נשמט מחרגומו העברי של אלוני בעמ' 137).

68. "פאלקמץ יתבעה סאכן ממדור [...] אלצרי יתבעה סאכן ממדור [...] אלפתח ואלסגל לא יתבעהמא סאכן ממדור פי אלוציע אלאל ונאמא ימרהמא אלוציע אלתיאני אמא ללאעתמאר עליה או ללהן או למוציע קטע ופצל", בנעט, עמ' 84–85, מאמר ב, סעיף פ.

ריה"ל קיבל את התפיסה שלפיה קמץ וצרי ארוכים ופתח וסגול בדרך כלל קצרים,⁶⁹ וגם את מושג הנח הרפה, אם כי העדיף לקרוא לו כרוכ המקרים "סאכן ממדוד" (נח משוך) ולא "סאכן לין" (נח רפה). אבל יש פה גם מסגרת תאורטית חדשה, המסוגלת לפתור את בעיית המקרים הרבים שבהם הפתח והסגול ארוכים. בקטע זה, הבחין ריה"ל בין שני שלבים בתוך הגזירה הפונולוגית הסינכרונית, ובכך התאפשר לו בידוד היוצאים מן הכלל ועיסוק נפרד בהם. במקום לדון ברוב ההיקריות של פתח וסגול, כמו חיוג' במובאה 16 שלעיל, דן ריה"ל בכל ההיקריות של פתח וסגול בשלב הנקרא אלוציע אלאול, שהרי היוצאים מן הכלל שייכים לשלב השני, אלוציע אלתיאני.⁷⁰ הגנה דוגמה פשוטה:

31. שם הקא לפי המצב [ההנחה] הראשון ולא שינה אותו המצב [ההנחה] השני בניקוד אלא בהגייה: "בן", שבנפרד הוא בא בצרי ובנסמך בסגול. לפעמים הנגינה גורמת לו להימשך, כגון, בן יאיר אף על פי שהוא לפי מצבו הראשון בסגול. ולפעמים הנגינה ממהרת [כלומר, מקצרת] אותו, כגון בן אָחַר [צ"ל בן אָחַד], אף על פי שהוא לפי מצבו הראשון בצרי.⁷¹

במילים אחרות: הסגול בן יאיר (אסתר ב, ה), הקצר במצב הראשון, מתארך במצב השני מחמת ההטעמה, והצרי בן-אָחַד (שמואל א כב, כ), הארוך במצב הראשון, מתקצר במצב השני מחמת חוסר ההטעמה.⁷²

תפיסה אחרת שקיבל ריה"ל מחיוג' היא שיכול להיות מימוש ארוך בלי נח רפה. פתח וסגול לעולם אין נח רפה אחריהם, אפילו כשהם מתארכים אם מפני ההטעמה אם מפני חוק פונולוגי (לפי מובאה 37, למטה). זאת כוונתו של ריה"ל באמרו,

69. ראה W. Bacher, "Jehuda Halevi Concerning the Hebrew Language", *Hebraica*, 1891/1892, p. 145, 8 אני מודה לך דל ואייה על שהפנה את השומח לבי למאמר זה.

70. אמנם יש נח רפה אחרי סגול במילים כמו יַעֲשֶׂה וּמַעֲשֶׂה, אבל לפי ריה"ל (בנעט, עמ' 87-88, מאמר ב', סעיף פ), אלה אינן חריגים במלוא מובן המילה: ה"א במילים אלו כמוה כאפס (כאלעד), שהרי משמיטים אותה בנטיבות רבות, ועל כן צריך לנחח את יַעֲשֶׂה וּמַעֲשֶׂה כאילו הן יַעֲשֶׂה (השווה וַיַּעַשׂ) וּמַעֲשֶׂה (השווה מָסַף; ריה"ל משווה לַמַּעֲשֶׂם, צורה שאינה במקרא).

71. "ואלדי גיא עלי אלוציע אלאול ולם יגירה אלתיאני פי אלנקט לכן פי אללפט: בן מפצולה בצרי ומציאפה בסגול. ורבמא מדה אללחן מתיל בן יאיר והו עלי וציעה אלאול בסגול. ורבמא חפזה אללחן בן אחר והו עלי וציעה אלאול בצרי", בנעט, עמ' 88, מאמר ב', סעיף פ. אלה שעסקו בקטע זה לא הבינו שהוא טעון תיקון.

72. גם אצל הקראים יש צרי קצר וקמץ גדול קצר בהברות סגורות בלתי-מוטעמות, כגון לַב־פְּרֵעָה (שמות ז, כב), בֵּית־אֲבָתָם (שמות ו, יד) וְהָעַם־הַזֶּה (שמות ג, כא) לפי התעתיקים לערבית; ראה R. Hoernig, *Six Karaite Manuscripts of Portions of the Hebrew Bible in Arabic Characters*, London 1889, pp. 6, 9. אין לקבל את דעתו של הרנגג שהסופר השמיט בטעות את הי"א בתעתיק של בֵּית־אֲבָתָם. לצורות בן יאיר ובן-אָחַד ראה א' דותן (מהדיר), ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ד, עמ' 117, 193.

במובאה 38 שלמטה, שהקורא מאריך את התנועה השנייה של פֶּעַל אף על פי שהיא פתח, והארכה זו באה בגלל ההטעמה, לא בגלל נח רפה. כבר ראינו תפיסה זו אצל חיוג' (מובאות 26-27, לעיל), אך ראינו אצלו גם תפיסה הפוכה (מובאה 28, לעיל). ריה"ל הכריע בין שתי התפיסות האלה ובכך הביא לעקיבות בתאוריית הנח הרפה.⁷³ לתפיסות השאלות מהמדקדקים, צירף ריה"ל תורה פילוסופית. ההבחנה בין אלוציע אלאול, דהיינו הנחה ראשונה (ἀπόθεσις πρώτη, impositio prima) לבין אלוציע אלתיאני, דהיינו הנחה שנייה (δεύτερα θεσις, impositio secunda) קדומה מאוד, ומקובל לחשוב שמקורה אצל הסטואיקנים.⁷⁴ הגה דוגמות אחדות להבחנה זו אצל קודמיו של ריה"ל:

32. דיוניסיוס טראקס (אלכסנדריה, סביבות מאה לפני הספירה): אב־טיפוס היא מילה המשמשת [בצורה שניתנה לה] בהנחה הראשונה, למשל, "ארץ". נגזרת היא [מילה] הנוצרת מ[מילה] אחרת, למשל, "ארצי".⁷⁵

33. פורפיריוס (רומי, המאה השלישית לספירה): וכך, התפקיד של ההנחה הראשונה היה לכוונת את הדבר הזה "זהב" [...] ואילו לומר שהמילה "זהב" היא שם הוא תפקידה של ההנחה השנייה...⁷⁶

34. אליאס (אלכסנדריה, המאה השישית): אי־אז התכנסו נותני השמות וכינו דבר אחד "אדם" ודברים אחרים "סוס", "רץ", ו"מנצה", בלא שיבחינו בין דברים המביעים זמן לאלה שאינם מביעים אותו. כינויים אלה קרויים "מההנחה הראשונה", כיוון שהם רק מציינים דברים. אחר כך, על כל פנים, באו אחרים וקראו לדברים שמובע בהם זמן "פעלים", ולאחרים "שמות". הקטגוריות חוקרות, אפוא, ביטויים מההנחה הראשונה, [...] ולא מההנחה השנייה, כלומר שמות ופעלים.⁷⁷

73. נראה שריה"ל סבר שאפשרי גם נח רפה בלי מימוש ארוך, כאשר קמץ גדול וצרי מתקצרים אם מפני ההקפה (בהברות סגורות בלתי מוטעמות) אם מפני חוק פונולוגי (לפי מובאה 38 שבהמשך המאמר); לדעתו, נשמט המשך, לא הנח הרפה.

74. ראה J. Ritter, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Basel 1971, 4, p. 269, s.v. *Impositio prima|secunda*; צימרמן עמ' xxxii-xxxiii.

75. "A prototype is a word used <in the form it was given> in the first imposition, e.g. 'earth'; derivative is what has been produced from another <word>, e.g. 'earthen'". xxxi. ראה צימרמן, עמ' xxxi.

76. "Thus it was the work of the first imposition to call this thing 'gold'..., while to say that the word 'gold' was a noun was of the second imposition..." עמ' xxxii, הערה 2.

77. "For once upon a time, the namegivers (ονοματοθέται) convened and called one thing 'man', something else 'horse', 'runs' and 'wins', without qualification as to

35. חסן אבן סואר (בגדאד, המאה העשירית): מילים מההנחה השנייה מציינות הבחנות שעשינו בין מילים מההנחה הראשונה [...] מילים אלה הן מההנחה השנייה כיוון שרק לאחר שהראשונה באה לעולם יכולנו להניח את השניה.⁷⁸

דיוניסיוס תראקס משתמש בהבחנה זו בתחום המורפולוגיה: מילים פרימיטיביות כמו earth הן מן ההנחה הראשונה, שלא כמילים נגזרות כמו earthen. במסורת האריסטוטלית, למן פורפיריוס, מדובר בהבחנה לקסיקלית: הבחנה בין מילים ראשוניות כמו earth הרומזות לעצמים בעולם לבין מילים משניות, מטא-לשוניות, כמו noun הרומזות לא לעצמים אלא למילים. שימוש שלישי – בתחום הסמנטיקה – נמצא במורה נבוכים לרמב"ם, בו המשמעות הבסיסית והמקורית של המילה נקראת ההנחה הראשונה שלה, שלא כמשמעויות המושאלות של המילה.⁷⁹

מסתבר שכל השימושים האלה דיאכרוניים, ומכוונים להתפתחות מורפולוגית, לקסיקלית או סמנטית של הלשון בתחילת היווצרותה. האספקט הדיאכרוני ברור במובאות מאליאס ומחסן אבן סואר. בשימושים אלה הכוונה היא לשני שלבים בהנחת הלשון בידי מגיח הלשון, מנהיג שתפקידו דומה לזה של מחוקק. ב"כוזרי" אנחנו מוצאים תפיסה שונה לחלוטין. ההנחות בו הן, כפי שכבר נזכר, שלבים בגזיקה סינכרונית, וכן משמשות במישור הפונולוגי. בקטע הבא מבחין ריה"ל בין שלושה שלבים ולא בין שניים:⁸⁰

36. והמצב [הנחה] הראשון יתקיימו תנאי כל זמן שאתה מסתכל בכל אות לעצמה ובכל מילה לעצמה, ולא תדאג לתיקון המשך הדיבור הנוצר מהן על ידי חיבור והפסק ומילים גדולות וקטנות וכדומה; ואז מונחים לפניך שבעת המלכים לפי

which signified time and which not. These expressions are called 'of the first imposition' because they simply name things as such and such. Later, however, others came along and called such expressions as they found additionally signified time 'verbs', the others, 'nouns'. The *Categories*, now, investigate expressions of the first imposition, ...and not those of the second imposition, i.e.

nouns and verbs".¹ הערה 6, עמ' 1.

"Words of the second imposition signify distinctions we have made between words of the first imposition... These words are of the second imposition because it was only after the former had come to exist that we imposed the latter"⁷⁸

צימרמן, עמ' xxxii, הערה 5.

79. ראה "קאפח (מהר"ר), רבינו משה בן מימון, מורה הנבוכים, חלק ראשון, ירושלים תשל"ב, עמ' סה (תחילת פרק ל); השהו גם עמ' מא (תחילת פרק יא).

80. קשה לומר מה ראה ריה"ל להוסיף כאן מצב שלישי. מה הניע אותו להפריד בין שלב 'אדראג' אלכלאם לבין שלב 'אלתלחין'? הלא גם 'אדראג' אלכלאם הוא ענין של טעמי המקרא. אפשר שיש ליחס הפרדה זו להשפעתו של חייג', שהרי כבר ראינו במובאה 26, שחייג' מזכיר שני גורמים העשויים להשפיע על אורך התנועה: 'תצרף אלאלחאן' ו'אדראג' אלכלאם. אפילו כסגנון מובאה זו יש הדים למובאה 26, במיוחד בשימוש בפועל הסתכל (נט"ר).

מצבם [הנחתם] הראשון בלי שינוי, והשווא לפי מידת אורכו בלי געיא. והמצב [הנחה] השני מסתכל אל יפי חיבור המילים והקִּשְׁקֶשׁ, ולפעמים הוא משנה דבר מן המצב [הנחה] הראשון לשם תיקון השני. והמצב [הנחה] השלישי הוא הנגינה, ולפעמים הוא משנה דבר משני המצבים [ההנחות] הקורמים.⁸¹

לשם הצגת פעולת הדקדוק שלו, בחר ריה"ל בשתי דוגמות מתחום הפונטקטיקה: 37. במצב [הנחה] הראשון רצף של שלוש תנועות בלי נח או דגש ביניהן איננו נדחה – צירוף של תנועה שבאית אחרי תנועה שבאית שלוש פעמים ויותר מותר, כמו שמותור בערבית. אבל במצב [הנחה] השני הוא נדחה. לכן כאשר הזדמנו שלוש תנועות במצב [הנחה] הראשון, המצב [הנחה] השני יגרום לאחת מהן להימשך במידת אורך של אות נחה אחת, כגון [...] לשכני צ"ל וְלִשְׁכְּנֵי, קֶצֶפֶת; כי הלשון העברית קשה לה רצף של שלוש תנועות אם לא בהפגש אותיות דומות, כגון שְׁרַרְרָה או ב־אֶהח"ע כגון נְהַרְי נְהַלִּי, שאם תרצה תמשוך, ואם תרצה תמהר [כלומר, תקצר].⁸²

38. וכן התיר המצב [הנחה] הראשון צירוף שתי תנועות תכופות משוכות במידת אורך של שתי אותיות נחות, אבל דעת המצב [הנחה] השני היא שהדיבור בזה מכוער. לכן הוא משמיט את המשך באחת התנועות ומשאיר אותה בשנייה, כמו שְׁמֵתִי וְשִׁמְתִּי, וכדומה. האינך רואה כי ב"פֶּעַל" וחבריו ההגייה בהפך מהנקוד? העי"ן משוכה בהגייה, אף על פי שהיא בפתח, והפ"א מזנחת, אף על פי שהיא בקמץ; ומשיכת העי"ן בגלל ההטעמה, לא בגלל נח רפה. ולכן נשתמר אֶמְרִי וְעֵשָׂה-לִי כמו שהיו במצב [הנחה] הראשון, כי הם מוטעמים על המילה הקטנה.⁸³

81. "פאלוציע אלאול תלחום שראיטה מהמא נטירת אלי חרף חרף וכלמה וכלמה ולם תען באצלוא אדראגי אלכלאם אלמולף מנהא מן וצל וקטע וכלמה כבירה וצגירה וגיר דילך פחיניר' תציע לך אלשבעה מלכים עלי וציעהא אלאול דון כילאף ואלשבא עלי קדרהא דון גיעיא. ואלוציע אלתיאני ינטיר פי חסן תאליף אלאלפאט' ואדראגיהא פרבמא גיר מן אלוציע אלאול לאצלוא אלתיאני. ואלוציע אלתיאלת' הו אלתיחין ורבמא גיר שיא מן אלוציעין אלמתקדמין", בנעט, עמ' 85, מאמר ב, סעיף פ.

82. "ולא ינכר פי אלוציע אלאול תתאלי תלת' חרכאת לא יתכיללהא סאכן ולא דגש כל תתצל חרכה שבאיה בעד חרכה שבאיה תלת' ואכתיר כמא גי'ו דילך פי אלערביה. לכן דילך מנכר פי אלוציע אלתיאני. פמתי אתפקת תלת' חרכאת פי אלוציע אלאול מד אחראהא אלוציע אלתיאני בקדר סאכן, מתיל [...] לשכני קֶצֶפֶת; אד' אלעבראניה תסתתקיל תואלי תלת' חרכאת אלא פי אלתיאן מתילין מתיל שררן או איהיחע נְהַרְי נְהַלִּי פאן שית מרדת ואן שית אסרעת", בנעט, עמ' 85, מאמר ב, סעיף פ.

83. "וכדילך ג'ו' אלוציע אלאול אג'תמאע חרכתי'ן מתואליתין ממדרדתי'ן בקדר סאכנין. וראי אלוציע אלתיאני אן אלנטק בדילך יסמג'. פיסקט אחד אלמדיון יבקי אלתיאני מתיל שמת' ושמת'י וכל מא מאתלה. אלא תרי פֶּעַל וצאחאבה אלנטק בהא בעכס אלנטק: תמד אלעין והי פתח, ותהמל אלפא והי קמץ. ומד אלעין אנמא הו לאעתמאד לא לסאכן לין. ולדילך אבקי אֶמְרִי וְעֵשָׂה לִי עלי אלוציע אלאול למא אעתמדו עלי אלחרף אלצגיר", בנעט, עמ' 85-86, מאמר ב, סעיף פ.

במילים אחרות: בשלב הראשון כל הברה היא לעצמה, מבודדת, מנותקת משכנותיה, וכך גם כל מילה. המושג "נסיבה" אינו קיים ולכן אין חילופים מותניים; במערכת התנועות, אין חילופים בין מלך לחברו ולא בין מימושים שונים של מלך אחד. לכל מילה יש רק צורה בסיסית אחת (אין צורות מוקפות וצורת הפסק), ולכל מלך יש רק מימוש בסיסי אחד (אין סגול ארוך ואין צרי קצר).

בשלב השני נוסף "אדראג' אלכלאם", המשך הדיבור או רצף הדיבור. החל משלב זה, יש לשים לב לרצפים של הברות ולהבחין בין רצפים יפים לבין רצפים מכוערים. האחרונים מתנגשים בהגבל פונוטקטי, ויש צורך לתקן אותם. כך, למשל, יש חוק פונולוגי המאריך אחת מהתנועות ברצף של שלוש תנועות קצרות, כגון *ן+ל+שְׁכְּנִי ← וְלְשְׁכְּנִי, ויש גם חוק המקצר אחת מהתנועות ברצף של שתי תנועות ארוכות, כגון דְּבָר, שלפי ריה"ל מימוש ה-[a] בהברתה הראשונה קצר.⁸⁴ החל משלב זה יש לשים לב גם לרצפים של מילים ולתופעות השייכות לרצפים כאלה: ההקפה וההפסק.⁸⁵

84. גם ר' יוסף קמחי מכיר את החוק הזה: "הגדולות יש להם עיכוב ואיחור בכל קריאתם חוץ אם טעם התליכה סמוך לה כמו שְׁמֵר הטעם במ"ם לא תאריך קמצות השי"ן שְׁמֵרָה כמו כן וְשְׁמֵרָה מלרע הטעם בת"ו תאריך קמצות השי"ן", באכר, עמ' 17. אבל חיוג' איננו מכיר אותה: "ופירוש מלרע שכל שם או שם פועל שהוא משלוש אותיות יעמוד בו שוכן הנח בין פ"א השם והע"יין וגם יעמוד בו שוכן שני בין ע"יין השם והלמ"ד [...] כמו עֶשֶׂן וְשָׁלַל וחביריו" ("ואמא מלרע פכל אסם או מצדר עלי ת'לא' חרוף תיבת פיה אלסאכן אלאול אלד"י בין פא אלסאם ועינה ואלסאכן אלתיאני איציא אלד"י בין עין אלסאם ולאמה [...]) מתל עֶשֶׂן וְשָׁלַל ואכיואתהא", נוט, כתאב אלחנקיט, ערבית עמ' VI, עברית עמ' 122). גם בצורת פועל כמו נֶסֶב יש שני נחים נסתרים, לפי חיוג' (נוט, כתאב אלפועל ד'ואת אלמתי'ן, ערבית עמ' 232, עברית עמ' 104). גם התעתיקים לערבית של הקראים והמוסלמים אינם משקפים חוק זה; ראה כ'אן, עמ' 30-31. מסתבר שחוק זה משקף את השפעת הערבית המדוברת. חוק רומה מתועד בדיאלקטים רבים, בהם מילה כמו *Isra'îl* מהממשות *[Isra'î:]*. למשל, בערבית היהודית של אלג'יריה: "Une longue peut être abrégée par la présence d'une autre longue dans la syllabe suivante (ou précédente). L'influence de la longueur du mot sur la durée des voyelles apparaît spécialement quand il y a deux longues en syllabes consécutives: dans ce cas, elles sont toujours de durées inégales, et c'est la première qui est écourtée: ici la quantité concorde avec l'accentuation, la seconde longue portant l'accent", M. Cohen, *Le parler arabe des juifs d'Alger*, Paris 1912, p. 136. ראה גם בנדויד, עמ' 10; כ'אן, עמ' 45-47. שניהם סבורים שדברי קמחי אינם כמשמעם, אבל אינם מתחשבים בדברי ריה"ל.

85. יש לשים לב לשימוש במונח 'אדראג' אלכלאם' (רצף הדיבור). חיוג' השתמש במונח זה או בצירוף המלא יותר 'אדראג' אלכלאם ואתצאלה' (רצף הדיבור וחיבור) כניגוד ל'אלוקף ואנקטאע אלכלאם' (ההפסק וקטיעת הדיבור), למשל במובאה 26; ראה ע' ותר, משנתו הלשונית של ר"י חיוג' מעבר למונחיו במקורים הערבי ובתרגומם העברי, חיפה 1994, עמ' 161. כבר בתשובות תלמידי מנחם מופיע תרגום עברי ל"פי אדראג' אלכלאם ואתצאלה", והוא

השלב השלישי הוא שלב ההטעמה, "אלתלחין". בשלב זה התנועות המוטעמות מתארכות, וכך נוצרים שוב רצפים אסורים. טול לדוגמה את המילה אָמַר. בשלב הראשון במימושה יש לה [a:] ארוכה ר-[a] קצרה. בשלב השני נחשב רצף זה רצף יפה (שלא כמו הרצף שבמילה דָּכַר). בשלב השלישי הפתח המוטעם מתארך, ונוצר רצף של שתי תנועות ארוכות; כיוון שרצף כזה מכוער, התנועה הראשונה חייבת להתקצר. אם כן, הרצף של [a:] ארוכה ר-[a] קצרה שהיה קיים בשלב השני הופך בשלב השלישי לרצף של [a] קצרה ר-[a:] ארוכה. אולם אם המילה הפכה למוקפת בשלב השני, אין כל שינוי בשלב השלישי – הרצף המקורי נשמר. לפי שיטה זו, רצף הדיבור איננו גורם לקיצור התנועה בשלב השני, אלא מונע את הארכתה בשלב השלישי.

גם בעניין הפונוטקטיקה בנה ריה"ל על קודמיו. כבר ר' סעדיה גאון עסק בפונוטקטיקה של העיצורים.⁸⁶ חיוג' הכיר את ההגבל שנהוג לקרוא לו "חוק שלוש התנועות" (מובאה 37),⁸⁷ אבל נראה שהגבל זה איננו ממלא כל תפקיד שהוא בתאוריה שלו; הוא פשוט עוברה מעניינת שחיוג' מזכיר אגב אורחא. לעומת זאת, אצל ריה"ל הגבל זה הוא חלק בלתי נפרד מן הדקדוק. לטענתו, אין התחשבות בהגבלים פונוטקטיים בשלב הראשון של גזירה פונולוגית סינכרונית אלא רק בשלבים מאוחרים יותר, ואז תהליכים פונולוגיים מתקנים את המעוות. אין ספק שהיכולת להסביר את הפונוטקטיקה של מערכת התנועות היא אחת המעלות הגדולות של שיטת ריה"ל.

"בסמיכה ובדבק הדברים", וגם הוא משמש כניגוד להפסק, הנקרא "כריתה"; ראה רובלס, עמ' *12. מוכן איפוא שהשימוש העיקרי של "אדראג' אלכלאם" בכתבי חיוג' הוא בהסבר להשמטת נח נסתר. אכן גינאח המשיך באופן שימוש זה, בדברו על "חסרם ו"ו המשך מהפעלים העתידים [...] כעבור המשך הדברים", מ' וילנסקי (מהדיר), ספר הרקמה לר' יונה אבן גינאח, ירושלים תשכ"ד, עמ' רפט (יחד'פהם ואו אלמד מן אלאפעאל אלמסתקבלה [...]) אדראג' אלכלאם, י' דירנבורג (מהדיר), כתאב אללמע [...] חאליף [...] אבי אלוליד מרואן אבן ג'נאח אלקרטבי, פריס 1886, עמ' 274, שורות 5–7). לפי וילנסקי, המונח 'אדראג' אלכלאם' הוא היפוכו של 'וקף'; ראה שם, עמ' תשיו. ואילו אצל ריה"ל, למשל במובאה 36, 'אדראג' אלכלאם' כולל דבר והיפוכו – 'וצל וקטע' – והשימוש אינו רק בענין השמטת נח נסתר אלא גם בענין הוספת נח נסתר, למשל בדיון בפְּעַל, צורת ההפסק של פְּעַל. במילים אחרות, ריה"ל הפך את המונח 'אדראג' אלכלאם' לתכונה כנירית: מילה שהיא דבוקה מסומנת [+ אדראג'] ומילה כרוחה מסומנת [-אדראג']. בהקשר לא טכני, המשיך ריה"ל באופן השימוש המסורתי, למשל "עד אלי אדראג' חויתך" (שוב אל רצף שיחתך); בנעט, עמ' 18. אני מודה ליי בלאו על שהפנה את תשומת לבי לקטע האחרון.

86. ראה S.L. Skoss, *Saadia Gaon, The Earliest Hebrew Grammarian*, Philadelphia 1995, pp. 5–6

87. נוט, עמ' 7.

אף על פי שגברתי על הפיתוי לתרגם "אלוצ'ע אלאול" במונח "רמת התשתית" כשהיצגתי את התאוריה של ריה"ל, קשה להתעלם מהמקבילות שבינה לבין זו של הפונולוגיה הגנרטיבית, אפילו במינוח; למשל, המונח יופי (חסן) מקביל ל-well-formedness, והמונח מכוער (יסמג) ל-ill-formed. בהסברו של ריה"ל להבדל שבין ההנחה הראשונה להנחה השנייה הוא נוקט מונחים אלה ומושג נוסף המשמש בפונולוגיה הגנרטיבית: invisibility.⁸⁸ רצפים של תנועות אין לראותם מכוערים עד להנחה השנייה, כי רק ההנחה השנייה "מסתכלת אל יפי חיבור המילים" (ינט'ר פי חסן תאליף אלאלפאט), ואילו ההנחה הראשונה אינה רואה רצפים כלל; ופרדיס⁸⁹ כותבת: "the ill-formed configurations are not visible to the constraint... until the Tier Conflation... takes place". המנגנון שונה אבל הרעיון הבסיסי דומה.

מושג חשוב אחר בתאוריה של ריה"ל הוא תיקון (אצלאת). המונח מקביל ל-repair, מנח רווח בשנים האחרונות. קנסטוויץ טוען שחוקים פונולוגיים מטרתם תיקון סטיות מהגבלים (constraint violations) שנוצרו מצירוף של צורנים ומחוקים אחרים,⁹⁰ ובדומה לו, קר טוען שתפקיד החוקים הפונולוגיים הוא לתקן רצפים אסורים, רצפים של תנועות או של טונים היוצרים מעין התנגשות.⁹¹ במודלים אחרים של הפונולוגיה הגנרטיבית שהוצעו בזמן האחרון – בפונוטקטיקה הגנרטיבית, בתאוריית ההגבלים ואסטרטגיות התיקון, ובגרסה אחת של תאוריית האופטימליות – הפרות של הגבלים פונולוגיים מניעים "אסטרטגיות תיקון".⁹² שימושו של ריה"ל בתורת ההנחות מקשר אותו אפוא לא רק לתאוריות הקדומות ביותר של הלשון אלא גם לחדשות ביותר; לתאוריה שלו מעמד ביניים בין המחשבה הסטואית לבין הפונולוגיה הגנרטיבית. נראה שרוכ בני זמנו של ריה"ל לא הבינו את התאוריה המבריקה שלו, ואין סיבה להניח שריה"ל הצטער על כך. מטרתו לא הייתה להאיר את עיניהם של חסידי ה"ערבייה" אלא לסנוור אותם, ובכך בוודאי הצליח.

88. פרדיס, עמ' 72.

89. שם, עמ' 87.

90. ראה M. Kenstowicz, *Phonology in Generative Grammar*, Cambridge Mass. 1994, p. 528.

91. ראה P. Carr, *Phonology*, New York 1993, pp. 224–225.

92. ראה פרדיס, עמ' 71–97; "The Emergence of Constraints in Generative Phonology and a Comparison of Three Current Constraint-Based Models" in *Constraint Based Theories in Multilinear Phonology*, *Canadian Journal of Linguistics* 38 (1993), pp. 134, 145–148; C. Paradis, "Non-transparent Constraint Effects in Gere: From Cycles to Derivations" in J. Blevins, "Rules in Optimality Theory: 532–531" עמ' 532–531; "Two Case Studies" in *Phonology*, עמ' 234. תודתי לפרופ' צ'רלט קירנס שהפנה אותי למקורות אלה.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

- אלדר = א' אלדר, "גלגולד של מושג 'אלסאכן אללין' ('הנח הרפה) מספרד לארץ ישראל", *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos* 33 (1984), עמ' א-ט.
- אלוני - משקלים = נ' אלוני, תורת המשקלים, ירושלים תשי"א.
- אלוני - ריה"ל = נ' אלוני, "רבי יהודה הלוי ותורת השירה ב'הכוזרי'", מחקרי לשון וספרות, ד, ירושלים תשנ"א, עמ' 135-150.
- באכר = ב"ז באכער (מהדיר), ספר זכרון לרבי יוסף ברבי יצחק בן קמחי, ברלין תרמ"ח.
- בנדויד = א' בנדויד, "מניין החלוקה לתנועות גדולות וקטנות?", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 7-35, 110-136, 198.
- בנעט = ז"צ בנעט (מהדיר), כתאב אלרד ואלדליל פי אלדין אלדליל (אל כתאב אלכזרי) תאליף ר' יהודה הלוי, ירושלים תשל"ז.
- גולדנברג = ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד (תש"ם), 281-292.
- A. Geiger, "Zur Geschichte der hebräischen Sprachwissenschaft = גייגר unter den Juden. II", *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben* 8 (1870), pp. 56-72
- C. del Valle Rodríguez, "La cantidad vocalica y la = מסורה masora", *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas*, 17 (1981) pp. 137-146
- C. del Valle Rodríguez, *El divan poetico de Dunash ben = דיוואן Labraç, Madrid 1988*
- ייבין = י' ייבין, "הגעיות ותפקידן", לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 39-56.
- G. Khan, "Vowel Length and Syllable Structure in the Tiberian = כיאן Tradition of Biblical Hebrew", *JSS* 32 (1987), pp. 23-82
- E. V. Moreno (ed.), *Tešubot de Yehudi ben Šešet*, Granada 1981 = מורנו נוט = י' נוט (מהדיר), שלשה ספרי דקדוק [...] אשר חברם בלשון ערבי ר' יהודה הנקרא חיוג' ותרגמם ללשון הקדש ר' משה הכהן המכונה בן גקטילה, לונדון וברלין חר"ל.
- עופר - מסורה = י' עופר, "מגבשי המסורה השונים ויחסם לדקדוק", פרקים בעברית לתקופותיה; אסופת זיכרון לשושנה בהט, ירושלים תשנ"ז, עמ' 51-69.
- S. Poznanski, "New Material on the History of Hebrew and = פוזנאנסקי Hebrew-Arabic Philology During the X-XII Centuries", *JQR* N.S 16 (1925/1926), pp. 237-266

- C. Paradis, "On Constraints and Repair Strategies", *The Linguistic Review* 6 (1988–1989), pp. 71–97 = פרוזיס
- F. W. Zimmerman, *Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione*, Oxford 1981 = צימרמן
- S. B. Robles (ed.), *Těšubot de los discípulos de Měnahem contra Dunaš Ben Labrať*, Granada 1986 = רובלס
- I. Roca (ed.), *Derivations and Constraints in Phonology*, Oxford, 1997 = רוקה
- שטרן = ז' שטערן (מהדיר), ספר תשובות, וינה 1870.

על כמה עמדות דקדוקיות של אברהם אבן עזרא

בהמשך למחקרי על כמה מהמונחים המרכזיים בספרי אבן עזרא, חכם הלשון, שהוא מקורי וקוהרנטי יותר ממה שחושבים חוקרים לא מעטים, ובניסיון להגדיר כמה מיסודות שיטתו, מבקש אני להסב את תשומת הלב לכמה נושאים שהם לכאורה נפרדים, אבל אם נתבונן בהם בכליותם, הריהם מייצגים, לדעתי, אחדות פנימית מוחלטת ואף מראים את המאפיין שבחכמת הלשון שלו. את רוב הנתונים שאבתי כמובן מחמשת ספרי הדקדוק שלו.¹

א. עמדתו של אברהם אבן עזרא כלפי חכמי הלשון של אנדלוסיה מהמאה העשירית ומהמאה האחת עשרה

ראשית, נבחן מה הייתה דעת אבן עזרא על קודמיו בתחום הדקדוק. להלן נמקד את עיוננו בחכמי הלשון הידועים ביותר בספר המוסלמית: מנחם בן סרוק, דונש בן לברט, חיוג', אבן ג'נאח, שמואל הנגיד ומשה הכהן אבן ג'יקטילה.² אבן עזרא אינו מעריך במיוחד את חכמי הלשון הספרדים מן המאה העשירית. דעתו חריפה ביותר במיוחד על מנחם אף על פי שהוא כולל אותו תמיד ברשימות חכמי הלשון החשובים ביותר מארץ מולדתו. מה מקור התנגדותו למנחם, ומה הנושאים שהוא מעיר עליהם נגדו בחיבוריו בחכמת הלשון?³ שמו של מנחם מופיע כמעט תמיד בין המדקדקים הראשונים גם אם אין הוא מוצא חן בעיני אבן עזרא. בפסקה הראשונה של "ספר מאזנים" מנחם נכלל בין חכמי הלשון הקדמונים, כמעט בלי להרוץ עליו משפט חיובי או שלילי חוץ מכמה מילות שבה כלליות: "ורבי מנחם בן סרוק ספרדי גם הוא חבר ספר מחברת וימצאו בו דברים ניהומים" ("מאזנים", 8).

1. רשימת הספרים של אבן עזרא והמהדורות שהשתמשתי בהם לקיצוריהם בסוף המאמר; רשימה ביבליוגרפית לקיצוריה בסוף המאמר.
2. כוונתי להציג פה את הנושא באופן שיטתי ושלם. השתמשתי בספרים שכתבו על הנושא: באכר וחרל"פ.
3. נוסף על הספרים שזכרו בהערה 2 התייחסתי באופן מיוחד לחיבוריהם של: ילין, כן-מנחם, קוגוט ופרייס. ראה רשימת הקיצורים בסוף המאמר.

LANGUAGE STUDIES

VIII

Editors

AHARON MAMAN & SHMUEL FASSBERG

Volume editor

AHARON MAMAN

Jerusalem, 2001

LANGUAGE STUDIES

Adress: Department of Hebrew Language
Hebrew University Mt. Scopus
Jerusalem 91905

Editorial Secretary
and Copy Editing:

Leny Kroizer, Chava Hoffman